

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2023.3.07>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Ірина ЛУЦЕНКО

Дитиноцентризм як методологічний концепт виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб*

IRYNA LUTSENKO. **Child-centrism as a methodological concept of upbringing and development of preschool children from the families of ATO participants and internally displaced people.** *The article analyzes the influence of the life situation of the ATO participants' families and internally displaced people on the development and upbringing of children of preschool age. The necessity of using the resources of individual psychological and pedagogical support is proved in order to adapt children to a new life situation and optimize the processes of their development and upbringing. In the course of the substantiation of child-centrism as a methodological concept of the study it was determined that it is implemented through the interconnected application of such methodological approaches as: axiological, system-integral, synergetic, personally oriented, individual, active, communicative and active.*

Key words: *psychotraumatic events, disturbing peculiarities of development, individual psychological and pedagogical support, child-centrism.*

ARTICLE
INFO

Received 08.22.2023

Peer-reviewed 09.05.2023

Revised version received 09.17.2023

Accepted 09.27.2023

1. Постановка проблеми

Ситуація війни на території України, територіях, де провадилась/диться антитерористична операція, спричинила виникнення нових соціальних категорій, а саме: дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; дитина як внутрішньо переміщена особа. Вживаючи всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, є внутрішньо переміщеними, про що свідчить передусім створення правового поля, внесення відповідних змін до Закону про охорону дитинства (редакція від 07.05.2017р.), визначення Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (Постанова Кабінету Міністрів від 05.04. 2017р.) [3;6], держава може забезпечити гармонійний розвиток особистості, збереження психічного здоров'я таких дітей, їхнього психологічного благополуччя за умови активного залучення до цього процесу педагогічних колективів освітніх закладів, зокрема закладів дошкільної освіти.

Порушення впорядкованості життя, невизначеність життєвої ситуації родин, члени яких є учасниками АТО, внутрішньо переміщених осіб, є ознаками її проблемності, важкості. Відповідно життєву ситуацію дітей з таких родин слід визначати як психотравмівну. Водночас у світовій та вітчизняній психології недостатньо вивчені особливості перебігу психологічної травми, її наслідки, особливості формування посттравматичного симптомокомплексу, механізми активізації психологічних захистів на етапі дошкільного дитинства. Дослідження подібної проблематики (І.Кучера, К.Шеффлер, Б.Хеллінгер) не розкривають специфіку психологічної роботи з конкретними категоріями родин, їх найменшими членами. Аналіз сучасної теорії і практики виховання і розвитку дітей дошкільного віку засвідчив, що ґрунтовні психолого-педагогічні дослідження (А.Богуш, Е.Вільчковський, О.Кононко, І.Луценко, Т.Поніманська, Ю. Приходько, Т.Степанова, І. Рогальська) висвітлюють особливості виховання і розвитку дітей дошкільного віку в умовах миру в країні, за сприятливих життєвих обставин, визначеності життєвої ситуації родини.

2. Виклад основного матеріалу

У ситуації війни діти дошкільного віку є найуразливішими, оскільки процеси становлення і розвитку психіки, формування особистості, її світогляду, соціалізації, які започатковуються саме в

цей період дитинства, нині відбуваються в умовах реальних подій військової агресії на території їхньої країни, міста, селища, будинку; відтворювання медіазасобами відео сюжетів, документальних зображень бойової техніки, зброї, учасників бойових дій, поранених бійців, людських страждань, військової лексики (ворожі обстріли, окупанти, бойовики, збройні провокації, гранатомети, міни, оборонні укріплення тощо).

Особливо гостро воєнні дії, конфлікти переживають діти, в родинях яких є учасники АТО, загиблі, поранені в зоні антитерористичної операції, внутрішньо переміщені особи, біженці. Така ситуація визначає необхідність моніторингу психічного стану дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб з метою запобігання процесів формування посттравматичного симптомокомплексу, дослідження можливостей включення, активізації внутрішніх захисних механізмів, адаптації та реабілітації таких дітей, гармонізації їхнього розвитку.

Аналіз результатів пілотного дослідження, проведеного у межах науково-дослідної роботи «Психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо-переміщених осіб» у 16 закладах дошкільної освіти міста Києва, спрямованого на первинне вивчення загальних тенденцій розвитку та виховання дітей з родин учасників АТО та внутрішньо-переміщених осіб показав, що найбільш травматичними подіями для дітей з родин учасників АТО виявилися: розлука з близькими (36,5%); поранення близьких (13%); переселення (11,5%). Для дітей з родин внутрішньо переміщених осіб – переселення (31,5%); розлука з рідними (27,5%); зміна звичного оточення (4,5%).

Серед найбільш виражених позитивних особливостей розвитку, притаманних дітям з родин учасників АТО, психологи ЗДО виділяють: турботливість (32,5%); активність (19,5%); патріотизм (21%); відповідальність (17%); впевненість (16,5). До тривожних особливостей розвитку дітей цієї категорії психологи віднесли: мінливість настрою (32,5%); розсіяність (21%); страхи (20%); порушення сну (16%); агресивність (14,5%); вразливість (10%); замкненість (5%); тривожність (4,5%). У цих дітей яскраво виражена потреба у постійній увазі, емоційній підтримці з боку дорослих, їхній співучасті в дитячій діяльності, що додає цим дітям впевненості й врівноважує психічний стан.

Вивчення за аналогічним алгоритмом дітей з родин внутрішньо переміщених осіб показало, що цим дітям також

притаманна турботливість (26,5%); активність (16%); патріотизм (13,5); організованість (12%); уважність (11,5%); відповідальність (11,5%). До тривожних особливостей розвитку дітей цієї категорії віднесено: мінливість настрою (17%); замкненість (12%); страхи (11,5%); розсіяність (8,5%); порушення сну (6%); агресивність (5,5%); тривожність (4,5%). Як свідчать результати опитування, при наявності певних відмінностей у дітей обох категорій виявлено спільні позитивні особливості розвитку. До найбільш виражених спільних тривожних особливостей розвитку слід віднести порушення емоційної (настрою, сну, наявність страхів, плаксивість), когнітивної (розсіяність, неуважність) та комунікативної (замкненість, агресивність, впертість, недовіра до оточуючих) сфер.

Отже, з метою адаптації дітей визначених категорій до нової життєвої ситуації, оптимізації процесів розвитку та виховання й надання необхідної допомоги їхнім батькам, членам родини необхідно використати ресурси індивідуального психолого-педагогічного супроводу, в якому будуть інтегровані моніторинг та подальше урахування індивідуальних особливостей розвитку, технології активізації психологічних захистів, актуалізації здібностей, творчого потенціалу, виховні технології соціально-моральної, національно-патріотичної спрямованості. Першим етапом створення інтегративної технології психолого-педагогічного супроводу має стати розроблення її концептуальної основи, як системи взаємопов'язаних концептів: методологічного, теоретичного, технологічного рівнів; визначення основних напрямів, пріоритетів, конкретних технологій педагогічної підтримки, психологічної допомоги, виховної дії.

Мета статті: науково обґрунтувати методологічні концепти виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо-переміщених осіб.

Методологічний концепт інтегрує положення сучасних наукових підходів до організації освітнього процесу.

Теоретичний концепт визначає систему вихідних категорій і понять, які розкривають сутність психолого-педагогічного супроводу, процесів виховання і розвитку дітей дошкільного віку, специфіку моніторингу психічного стану, особливостей індивідуального розвитку, виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб.

Технологічний концепт передбачає: розроблення діагностувальної методики (розроблення опитувальника для психологів ЗДО «Вивчення

загальних тенденцій розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб», програми спостережень за проявами індивідуальних особливостей розвитку та виховання дитини», анкети «Вивчення особливостей та умов сімейного виховання», технологій активізації психологічних захистів, духовного та творчого потенціалу, здібностей, соціально-морального, національно-патріотичного виховання; розроблення методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей; конструювання інтегративних технологій – індивідуального та індивідуально-типового психолого-педагогічного супроводу.

Розглянемо окреслені концепти детальніше. Підґрунтям виділеної сукупності методологічних підходів є гуманітарна парадигма, яка визначає пріоритет цінності людського розвитку й найбільш наближена до людиноцентричної парадигми. Отже, дитиноцентризм у контексті гуманітарної парадигми – це система поглядів на дитину, процеси її розвитку, виховання під кутом зору визнання її як цінності для національної освіти, українського суспільства в цілому. З огляду на те, що між етнокультурних цінностей «Дитина» визнана найвищою цінністю, дитиноцентризм – це й концептуальна програма дій щодо вирішення питань захисту прав дітей на життя, на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку, на особливий захист і допомогу держави в умовах збройного конфлікту і воєнних дій, захист прав дітей переміщених із зони АТО на освіту, відпочинок, дозволя тощо.

Реалізація цивілізаційної місії освіти – збереження людської цивілізації через виховання духовності як життєздійснення людини як людини [1] можлива за умови ставлення до дитини як найвищої цінності, поваги до її особистості, визнання неповторної унікальної цілісності, прав на вільний розвиток і вияв здібностей, урахування потреб і вікових можливостей. Отже, дитиноцентризм, як створення оптимальних умов для розвитку особистості кожної дитини, а саме: захист прав, надання усебічної допомоги і підтримки, наближення освітнього процесу до сутності, здібностей конкретної дитини, її індивідуальності, має стати системоутворювальною ідеєю для розроблення шляхів допомоги дітям з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, життєві обставини яких визначені як психотравмівні.

В останні роки в системі освіти з потреб практики виникла нова технологія взаємодії суб'єктів освітнього процесу – супровід. Учені визначають супровід як: рух разом з дитиною по її життєвому шляху (М. Бітянова); практику організації співробітництва з дитиною, спрямованого на її самопізнання, пошук шляхів самоврядування внутрішнім світом (С. Духновський); цілісний процес допомоги дитині, її родині й педагогам, в основі якої лежить збереження максимуму волі й відповідальності суб'єкта розвитку за вибір рішення актуальної проблеми (О.Казакова); як особливу культуру підтримки і допомоги дитини у вирішенні завдань її виховання, навчання, розвитку, соціалізації, збереження і зміцнення здоров'я, захисту прав (Н. Синягіна). Доцільно, на наш погляд, обґрунтовує психолого-педагогічний супровід В. Кобильченко, а саме, як інтегративну технологію, що містить у собі два ключових компоненти: педагогічну підтримку дитини на певному етапі її розвитку й психологічну допомогу їй та її найближчому оточенню (дорослим суб'єктам супроводу) у подоланні особистісних і міжособистісних проблем і труднощів [3].

Єдність, взаємодія, взаємовплив та взаємозв'язок складників психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дошкільників з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб: мети, змісту, методів, засобів, форм взаємодії суб'єктів-учасників освітнього процесу, забезпечує його цілісність. Цілісність розвитку дитини створює єдність індивідуальних особливостей, особистісних якостей, позицій як суб'єкта дитячої діяльності (М. Крулехт). Отже, відповідно до системно-цілісного підходу, цілісний розвиток дітей, їхній позитивний емоційний стан, сприятливий статус в групі, психологічне благополуччя має забезпечити єдність засвоєної дітьми позиції суб'єкта діяльності, за якої дії виконуються самостійно, ініціативно, особистісного досвіду, пов'язаного з життєвими обставинами їхніх родин, у ході якого були актуалізовані й стали виразно розвинені позитивні особистісні якості, індивідуальних особливостей розвитку.

Підпорядковуючись концепту дитиноцентризму, синергетичний підхід дозволяє виділити ефективні моделі виховання. Так, для визначення життєвої ситуації, в якій опинилися діти з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, синергетика пропонує оперувати такими поняттями, як: нестабільність, нелінійність, відкритість, самоорганізація й доводить, що особистість

– це синергетична, соціальна система, що саморозвивається. Це підтверджується й педагогічним висновком, який сформулював В.Кремень, а саме: ефект виховання досягається не дією, а синергією виховної взаємодії [3]. Опертя на цей висновок дозволяє тлумачити дані щодо виразного вияву у дітей з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб позитивних індивідуально-типологічних особливостей як результат взаємодії внутрішніх духовних зусиль дитини, виховних впливів близьких дорослих, що й спрямувало об'єктивний вплив важких життєвих обставин на активізацію внутрішніх захисних механізмів, розкриття оптимізуючих ресурсів особистості дитини. Отже, зібрані емпіричні дані щодо вияву у дітей комплексу позитивних особистісних характеристик свідчать передусім про виховний потенціал родини, доводять значний вплив системи сімейного виховання, її цінностей на формування особистості дитини, визначають перспективи виховної взаємодії у закладах дошкільної освіти.

Особистісний підхід у контексті концепту дитиноцентризму окреслює психолого-педагогічні закономірності функціонування і розвитку особистості, реалізується через особистісно орієнтовану освіту, яку характеризує співробітництво, пріоритетність індивідуальності, визнання унікальності суб'єктного досвіду, орієнтація на саморозвиток, самоствердження особистості. Особистісний підхід орієнтує на врахування таких закономірностей виховання, як: потреба дитини в активності, любові; необхідність створення в освітньому процесі ситуацій успіху. Відповідно до дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, особистісно орієнтований підхід полягає у розкритті їхнього суб'єктного досвіду, оперті на цей досвід й подальше збагачення позитивного особистісного досвіду, виявленні особливостей індивідуального розвитку, сприянні засвоєнню позиції суб'єкта в дитячих видах діяльності, розвитку позитивних особистісних якостей, започаткованих, виявлених у ході життєвих обставин, пережитих подій.

Необхідність спеціального вивчення психологічних особливостей дітей з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, що узгоджується з загальною концепцією дитиноцентризму, визначає доцільність урахування у нашому дослідженні положень індивідуального підходу. Сутність індивідуального підходу полягає у тому, що загальні цілі виховання конкретизуються не тільки

віковими, а й індивідуальними особливостями дітей. Ураховуючи те, що педагогічний вплив опосередковується психологічними особливостями дітей, цей підхід дозволяє передбачити ефективність спланованих педагогічних впливів на конкретних дітей групи, зокрема з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб. Індивідуальний підхід також дозволяє зберегти індивідуальну своєрідність розвитку дітей цієї категорії, створює умови для максимального розвитку їхніх здібностей, особистості.

Впровадження особистісно орієнтованої моделі дошкільної освіти як такої, що відповідає концепту дитиноцентризму, посилює увагу до реалізації діяльнісного підходу. Його сучасне розуміння передбачає розкриття перед дитиною широкого спектру можливостей, а саме: створення таких обставин, за яких відбудеться включення внутрішніх сил, ресурсів, здібностей дитини й виникне можливість здійснення певної діяльності; формування у дитини установки на вільний, проте відповідальний і обґрунтований вибір певної можливості, використання відомого способу дії, або знаходження нового, не передбаченого попереднім досвідом.

З позиції дитиноцентризму, діяльнісний підхід виявляється в увазі до суто дитячих видів діяльності в освітньому процесі закладів дошкільної освіти, оскільки завдяки їх привабливості для дитини дошкільного віку в них реалізуються й задовольняються специфічно вікові дитячі можливості, потреби, інтереси. Організуючи дитячу діяльність (гра, спілкування, предметно-практична діяльність), педагог спрямовує розвиток особистості дитини, сприяє розвитку активності, впевненості, відповідальності, ініціативності, довіри і поваги до оточуючих, вирішує завдяки синергії виховної взаємодії широкий спектр завдань загальнолюдського значення. Це визначає домінуючу позицію дитячої діяльності у процесах виховання у розвитку дітей з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб.

Виявлені тривожні особливості розвитку комунікативної сфери дітей з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб визначають доцільність розгляду положень комунікативно-діяльнісного підходу у контексті методологічного концепту дослідження. Пронизуючи всі сфери життєдіяльності дитини, комунікативно-мовленнєва діяльність як вільна, власне дитяча діяльність, визначається комунікативними потребами і мотивами, своєрідністю буття й внутрішнього світу дитини-дошкільника, відображає специфіку конкретних життєвих ситуацій, цілей і

запитів. Її мета – встановлення і підтримка контактів, налагодження взаємодії з дорослими і однолітками. У процесі комунікативно-мовленнєвої діяльності дитина активно оволодіває способами комунікативної взаємодії з дорослими і однолітками, набуває й удосконалює здатності сприймати, розуміти звернене мовлення, планувати, породжувати і контролювати своє мовлення, вибірково і творчо засвоює мовні засоби [5, с.16]. Закладений у комунікативно-мовленнєвій діяльності ресурс особистісного розвитку, а також підвищена потреба у контакті з люблячим дорослим, психологічний близькості з ним у дітей з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, визначає необхідність створення умов для її розвитку, організації і вільного функціонування.

3. Висновки

У ході обґрунтування методологічних концептів виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб було визначено, що методологічний концепт інтегрує положення аксіологічного, культурологічного, системно-цілісного, синергетичного, особистісного, індивідуального, діяльнісного, комунікативно-діяльнісного підходів.

References:

1. Андрущенко В. Цивілізаційна місія освіти/ В.Андрущенко. – [Електронний ресурс].– Режим доступу:http://www.npu.edu.ua/images/stories/pdf/rector/statti/cil_mis.pdf
2. Закон України Про охорону дитинства – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/page>
3. Кобильченко В.В. Психолого-педагогічний супровід школярів з особливими освітніми потребами як інтегративна технологія: теоретична модель - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://konferenciya2015.jimdo.com>
4. Кремень В. (2013). Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез / В. Кремень // Теорія і практика управління соціальними системами. 2013. № 3. С. 3-19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2013_3_3
5. Луценко І.О. (2013). Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх вихователів до організації комунікативно-мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку: автореф.дис. доктора. пед. наук: спец. 13.00.08./ І.О. Луценко. Київ, 2013. – 40 с.
6. Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/268-2017>

Transliteration of References:

1. Andrushchenko V. Tsyvilizatsiina misiia osvity/ V.Andrushchenko. – [Elektronnyi resurs].– Rezhym dostupu:http://www.npu.edu.ua/images/stories/pdf/rector/statti/cil_mis.pdf
2. Zakon Ukrainy Pro okhoronu dytynstva – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/page>
3. Kobylchenko V.V. Psykholoho-pedahohichniy suprovid shkoliariv z osoblyvymy osvitnimy potrebamy yak intehratyvna tekhnolohiia: teoretychna model - [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://konferenciya2015.jimdo.com>
4. Kremen V. (2013). Pedahohichna synerhetyka: poniatiino-katehorialnyi syntez / V. Kremen // Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy. 2013. № 3. S. 3-19. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2013_3_3
5. Lutsenko I.O. (2013). Teoretyko-metodychni zasady pidhotovky maibutnikh vykhovateliv do orhanizatsii komunikatyvno-movlennievoi diialnosti ditei starshoho doshkilnoho viku: avtoref.dys. doktora. ped. nauk: spets. 13.00.08./ I.O. Lutsenko. Kyiv, 2013. – 40 s.
6. Poriadok nadannia statusu dytyny, yaka postrazhdala vnaslidok voiennykh dii ta zbroinykh konfliktiv. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/268-2017>

The Author

Iryna Oleksiivna LUTSENKO
*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Professor, Head of the Department of Methods and
Technologies of Preschool Education,
National Pedagogical University
by M.P. Drahomanova,
Kyiv, Ukraine*

E-mail: sofiras@ukr.net

Abstracts

ІРИНА ЛУЦЕНКО. ДИТИНОЦЕНТРИЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНЦЕПТ ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОДИН УЧАСНИКІВ АТО І ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ. У статті проаналізовано вплив життєвої ситуації родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб на розвиток і виховання дітей

дошкільного віку. Обґрунтована необхідність використання ресурсів індивідуального психолого-педагогічного супроводу з метою адаптації дітей до нової життєвої ситуації, оптимізації процесів їхнього розвитку та виховання. У ході обґрунтування дитиноцентризму як методологічного концепту дослідження визначено, що його реалізація відбувається через взаємопов'язане застосування таких методологічних підходів, як: аксіологічний, системно-цілісний, синергетичний, особистісно орієнтований, індивідуальний, діяльнісний, комунікативно-діяльнісний.

Ключові слова: психотравмівні події, тривожні особливості розвитку, індивідуальний психолого-педагогічний супровід, дитиноцентризм.

IRYNA LUCENKO. **Dzieciocentryzm jako koncepcja metodologiczna wychowania i rozwoju dzieci w wieku przedszkolnym z rodzin uczestników operacji antyterrorystycznej na Wschodzie Ukrainy i osób wewnętrznie przesiedlonych.** W artykule przeanalizowano wpływ sytuacji życiowej rodzin uczestników operacji antyterrorystycznej na Wschodzie Ukrainy i osób wewnętrznie przesiedlonych na rozwój i wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym. Została uzasadniona potrzeba wykorzystania zasobów indywidualnego wsparcia psychologiczno-pedagogicznego w celu adaptacji dzieci do nowej sytuacji życiowej, optymalizacji procesów ich rozwoju i edukacji. W trakcie uzasadniania dzieciocentryzmu jako koncepcji metodologicznej badań ustalono, że jego realizacja następuje poprzez wzajemnie powiązane zastosowanie takich podejść metodologicznych, jak: aksjologiczne, systemowo-holistyczne, synergiczne, osobowościowe, indywidualne, aktywizacyjne, komunikacyjno-aktywizacyjne.

Słowa kluczowe: wydarzenia traumatyczne, niepokojące cechy rozwoju, indywidualne wsparcie psychologiczno-pedagogiczne, dzieciocentryzm.

* Матеріал підготовлено у 2017 році (коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України) і вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї «“ІПТСР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна) (Ред.)